

ЛІТОПИСЬ
УКРАЇНСЬКОГО
КРАЄЗНАВСТВА

(До 75-річчя

Всеукраїнської спілки

краєзнавців)

КРАЄЗНАВСТВО НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Історія ХХ сторіччя для українського народу не була милосердною, вона мала не лише героїчні, а й трагічні сторінки. Будучи в складі Російської імперії, наш народ пережив три революції, остання з яких — Жовтнева — потрясла світ, унаслідок якої Україна стала державою в складі Радянського Союзу. Ми пережили страшну братовбивчу громадянську війну, білий і червоний терор, насильницьку колективізацію, голод, злочинні політичні репресії, що призвели до знищення еліти української нації і покалічили життя мільйонам наших співвітчизників; страшні лихоліття Другої світової війни, розв'язаної німецько-фашистськими загарбниками.

Звичайно, було б несправедливо і суперечило б реаліям — говорити, що вся історія двадцятого століття була позначена лише катаклізмами і показувати її лише в чорних фарбах. За роки радянської влади було досягнуто немалих звершень у розвитку економіки, науки, освіти, культури. Роботящими руками нашого талановитого народу була створена потужна промисловість, ліквідовано безробіття, значно зріс матеріальний рівень наших людей.

За минуле століття разом з історією нашого народу розвивалось і краєзнавство — наука про дослідження рідного краю, місцевої історії.

У ХІХ-му — на початку ХХ-го ст. відбулося становлення українського краєзнавства як науки, вироблення його теоретичних та методологічних принципів. Як засіб засвоєння і популяризації історичного досвіду народу, як форма наукової і громадської діяльності, як школа пізнання і виховання історією — краєзнавство із року в рік розвивалось, удосконалювались його організаційні форми і методи діяльності.

У літописі історичного краєзнавства яскраві сторінки припадають на перше післяжовтнєве десятиріччя. Цей період дос-

лідники цілком справедливо вважають “Золотим періодом” в його історії. На хвилі національно-визвольного піднесення краєзнавство із занять одинаків виростає до рівня державної справи, поєднуються його наукові й громадські форми організації по дослідженню рідного краю, утворюються по Україні дійові осередки, які стають на чолі краєзнавчого руху.

Характерно, що саме подвижницька діяльність української наукової і творчої інтелігенції заклала належний фундамент подальшого розвитку краєзнавства. Не випадково, що навіть у буремні роки Української революції, в умовах громадянської війни зароджувались і функціонували численні краєзнавчі організації, які мали реальну підтримку урядів Центральної Ради, Гетьмана, Директорії.

Вже в 1917 році у Києві розпочав свою діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням М.С.Грушевського. Влітку цього ж року з ініціативи художника С.І.Васильківського у Харкові було засновано товариство “Музей Слобожанщини”, активно запрацювали “Польське товариство збереження пам'яток старовини”, “Польське товариство краєзнавче на Русі” та багато інших. Серед важливих справ, започаткованих у період Української революції, стало здійснення заходів по впорядкуванню могили Великого Кобзаря, створенню Національної галереї, Всеукраїнського “Шевченківського” або “Пам'яtkового”, музею. Як бачимо, навіть у надзвичайно складних умовах українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

Провідну роль у розвитку і організації краєзнавчої роботи взяла на себе Всеукраїнська Академія наук. Уже в першому сво-

єму Статуті, затверженому Гетьманом у 1918 р., говорилося, що Академія наук у Києві “як найвища українська наукова установа, ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України — української землі та народу”.

Вже на початку 20-х років у структурі історико-філологічного відділу ВУАН плідотно працювало ряд комісій краєзнавчого профілю.

У першій половині 20-х років Академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в республіці. Глибокою зацікавленістю відзначалась діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 року.

Численними конкретними практичними справами сповнена діяльність Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом професора Д.Зеленіна. Велику допомогу згаданому координаційному центру надавали історики-академіки Дмитро Багалій та академік Дмитро Яворницький.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію — Одеську, під головуванням С.Дложевського. Наскільки плідно працювала остання, свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання “Вісника Одеської комісії краєзнавства”, зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М.Грушевського. Утворені 1924 року при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Лівобережна, Полуднева, Західної України та інші) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки.

Новий поштовх розвитку краєзнавства в Україні дала Всеукраїнська краєзнавча нарада, яка відбулася 28—31 травня 1925 року в Харкові. Її учасники обрали Український краєзнавчий комітет, головою якого став історик Матвій Яворський. До-

речно підкреслити, що Український комітет краєзнавства був далеко не єдиною громадською організацією, яка опікувалась краєзнавчим рухом. Але він став реальним підґрунтям для іншої громадської організації — Українського комітету охорони пам'яток культури, який взяв на себе відповідальність за долю української національної культурної спадщини. Про досвід і ефективність роботи Українського комітету краєзнавства в ті часи свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо в 1925 році в республіці нараховувалось 5 товариств, 11 гуртків у п'яти округах, то на 1 січня 1929 року діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Було видано багато літератури з краєзнавчої тематики. Справжнім організатором краєзнавства в республіці стало видання журналу “Краєзнавство”, перше число якого вийшло в світ у Харкові 1927 року.

Результати роботи згаданих громадських формувань того періоду, пов'язаних з іменами таких видатних учених як Д.Багалій, М.Яворський, С.Рудницький, Д.Яворницький, М.Волобуєв, М.Кулик, П.Тичина, С.Пилипенко, М.Криворотченко, О.Довженко, були досить вагомими. Завдяки їхнім зусиллям зроблено перші кроки в дослідженні історії населених пунктів України, вивченні окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи. Водночас можна з повним правом констатувати, що, завдяки згуртованому навколо інтелігенції краєзнавчому активу, вдалося запобігти багатьом непоправним втратам в українській культурі.

У жорстоких умовах культу особи демократичне за своїм характером, формами і методами роботи краєзнавство вже ніяк не вписувалось у командно-бюрократичну систему. Саме тому звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язках з міфічними контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки були розгромлені; журнали й інші краєзнавчі видання закриті; зруйновано велику кількість унікальних пам'яток історії та культури, а найактивніші діячі

стали жертвами політичних репресій. Так, на основі сфабрикованих справ були репресовані голова Українського комітету краєзнавства М.Яворський, заступник голови УКК М.Криворотченко, члени комітету М.Волобуєв, В.Геринович, С.Рудницький, О.Яната і багато інших. Масові незаконні репресії проводили на місцях. Їх жертвами стали директори і працівники багатьох музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, багато авторів і видавців краєзнавчої літератури. Не можна не погодитись з відомим ученим-істориком С.Шмідтом, який вважає за необхідне говорити не про окремі репресії в середовищі краєзнавців, а про репресований краєзнавчий рух у цілому.

Підсумовуючи зроблене в довоєнні роки у розвитку краєзнавства, ми віддаємо належне і складаємо шану подвижникам і організаторам, ученим і аматорам, тим першим хоробрим, які стояли біля витоків краєзнавчого руху в ті складні часи. Їхні імена навечно закарбовані в пам'яті народній, бо вони за велінням серця чесно служили відродженню України.

Високо оцінюючи досягнення краєзнавців 20-х — початку 30-х рр., не можна не відзначити, що їх творчий доробок до цього часу не знайшов належного осмислення. Наприклад, до цього часу не узагальнена діяльність постійної комісії для складання історико-географічного словника, яка практично започаткувала роботу по створенню багатотомної історії міст і сіл.

Відродження краєзнавства поступово відбувається вже в перші післявоєнні роки. У 50-х роках намітились позитивні тенденції збільшення випуску літератури краєзнавчої тематики. У цей період в Україні побачили світ цікаві роботи з історії міст — Львова, Харкова, Києва, Одеси, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луганська, Луцька, Чернігова, окремих промислових і сільськогосподарських підприємств. У Київській області були видані нариси з історії міст — Білої Церкви та Ржищева, підготовлені краєзнавцями, вчителями, подружжям Силкіних. У більшості областей у цей період видаються документальні збірники,

пов'язані з боротьбою воїнів, партизан і підпільників проти гітлерівських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни. Характерною рисою історико-краєзнавчих досліджень повоєнного періоду стало залучення до них не лише науковців академічних установ, кафедр гуманітарних наук, а і чисельного загону краєзнавців-аматорів — учителів, працівників бібліотек, культурно-освітніх установ, пенсіонерів. У республіці було організовано сотні громадських формувань, клубів, гуртків, комісій. Результатом пошуків самодіяльних істориків-краєзнавців стало відкриття в містах і селах громадських музеїв, поповнення експозицій державних музеїв, увічнення багатьох пам'ятних місць, пов'язаних з Великою Вітчизняною війною, підготовка цікавих краєзнавчих праць.

Згуртуванню краєзнавчого активу, залученню до охорони історико-культурної спадщини сприяло створення в 1966 році з ініціативи наукової і творчої інтелігенції — людей небайдужих до долі культурних надбань — Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Значним поштовхом у розвитку краєзнавства, його наукових, громадських і шкільних форм стали підготовка і видання в 60-х — 70-х роках багатотомної "Історії міст і сіл України", яка і досі не має аналогів у світі. Внаслідок напруженої праці науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів — усього понад 100 тисяч літописців-дослідників рідного краю — було видано 26 томів — обсягом 2600 друкованих аркушів — фундаментальної, унікальної наукової праці, яка започаткувала новий напрямок у вітчизняній історіографії. Завдяки цьому виданню всі міста, містечка й чисельні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовано основні історичні етапи їхнього розвитку.

У розвитку краєзнавства, його наукових основ велике значення мало створення 1979 року в структурі Інституту історії України НАН України відділу історичного краєзнавства, на який покладалося дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів, розробка проблем музеєзнавства

і пам'яткознавства, підготовка "Зводу пам'яток історії та культури". У 1980—1999 роках з ініціативи відділу було проведено 9 Всеукраїнських (Вінниця, Полтава, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Луцьк, Черкаси, Харків, Дніпропетровськ) і першу Всесоюзну конференцію з питань краєзнавства (Полтава), ряд "круглих столів", симпозіумів, семінарів, значення яких для розвитку краєзнавства було величезним. Вони стали у нас традиційними. В областях систематично проводились і проводяться багатопланові регіональні краєзнавчі конференції з історії рідного краю.

На їх основі рекомендовано було розробити комплексний план краєзнавчих досліджень, для реалізації яких необхідно було об'єднати всі краєзнавчі сили в Україні.

У березні 1990 року в Києві, за ініціативою науковців Інституту історії АН України, Українського фонду культури відбувся I (установчий) Всеукраїнський з'їзд краєзнавців, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців, ліквідованої в 30-х роках; затвердив Статут, обрав керівні органи Спілки — правління та ревізійну комісію.

"Головне в діяльності Всеукраїнської спілки краєзнавців, — як записано в її Статуті, — є розвиток краєзнавчого руху в організаційному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі. Основне місце в її діяльності — виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею; дбайливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне сприяння розвитку державної незалежності України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу".

У грудні 1996 року відбувся другий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, який підбив підсумки виконання статутних положень і поставив завдання на майбутнє. За минулі роки створено чисельні

краєзнавчі осередки в містах і селах, в учбових закладах; виріс і згуртувався чисельний загін краєзнавців. За вагомих особистий внесок у розвиток краєзнавства в Україні 54 найбільш активних дослідників рідного краю було удостоєно урядових нагород, понад ста — присвоєно звання "Почесний краєзнавець України".

У своїй роботі, особливо за останнє десятиріччя, ми збагатились новим досвідом; краєзнавчий рух став справді масовим. Можна без перебільшення сказати, що за роки державної незалежності України краєзнавчий рух, як явище громадсько-політичного, культурного і наукового життя, засіб глибокого пізнання і всебічного вивчення рідного краю, по праву став всенародним, авангардом національного відродження й національно-патріотичного виховання в країні.

Знаменні ювілеї Б.Хмельницького, Т.Шевченка, М.Грушевського, І.Франка, Л.Українки, І.Огієнка та ін. На цих форумах по-новому, з державницьких позицій переосмислюються факти і події минулого, історичні постаті, повернено із забуття та реабілітовано тисячі імен громадян України. Оpubліковано небачену кількість у порівнянні з попередніми десятиліттями краєзнавчих наукових збірників, документів і матеріалів, монографій, книг, історичних описів населених пунктів, путівників, буклетів. Зусиллями краєзнавців чимало зроблено для вивчення й увічнення видатних місць і подій вітчизняної історії, збереження пам'яток історії та культури, вшанування подвигу полеглих у боротьбі з ворогом у роки Другої світової війни, зі створення музейних експозицій, організації туризму; в науково-просвітницькій галузі.

На межі тисячоліття ми повинні глибоко проаналізувати зроблене в розвитку краєзнавства, виявити основні питання в цій галузі науки і громадського руху, над якими повинні працювати уже на початку наступного століття, сконцентрувати увагу на невирішених проблемах, підняти краєзнавчий рух на якісно вищий щабель.

Адже шановані нами поняття "Батьківщина", "Україна", "національна гід-

ність”, святе поняття отчого дому і рідної землі починаються саме з рідного краю, своєї домівки, села, вулиці, де людина народилась і виросла, де пройшло її босоноге дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови. Почуття любові до отчого краю, глибокої поваги до вікових традицій є невичерпним джерелом духовності, моральності та культури сучасної людини. Саме знання рідного краю духовно збагачує людину, виховує неперехідне почуття любові до Вітчизни, глибоку повагу до традицій свого народу.

Україна, як відомо, має велику і славу історію. На її території більше 30 тисяч великих та малих міст і сіл. В їх числі — понад 800 міст і містечок, яким минуло 300 років; деякі відсвяткували свій тисячний ювілей, частина наближається до цієї вікомної дати. 39 найстаровинніших українських міст рішенням уряду взято під державну охорону. Крім того, в Україні близько 5000 сіл, яким теж понад 300 років. Є села, вік яких становить тисячу і більше років. Саме історичні міста і села були колискою нашої державності, де формувалось козацтво, а їх мешканці ставали активними учасниками боротьби з ворогом за національне і соціальне визволення від поневолювачів; де розвивалась самобутня культура, національні традиції, створювалась неповторна історико-культурна спадщина.

Звичайно, історія для багатьох старовинних міст і сіл не була милосердною. На протязі віків, з цілого ряду причин багато історико-культурних надбань цих міст і сіл було знищено і втрачено назавжди. Лише у ХХ сторіччі зникло з карти України майже дві тисячі населених пунктів. Одні, як відомо, згоріли у полум'ї громадянської і Другої світової воєн, інші залишалися без мешканців у роки голодомору, примусових депортацій населення із західних і східних областей та Криму. Чимало сіл ліквідовано під час розбудови промислових зон, створення величезних штучних водоймищ, реалізації хибної “теорії безперспективності” багатьох поселень. Останнє велике відселення відбулось у зв'язку з Чорнобиль-

ською катастрофою. Все це наша історія, і ми не повинні залишатись байдужими до її дослідження, до нашої пам'яті. Чи знаємо ми глибоко свою вітчизняну історію, історію міст і сіл, генеалогію свого родоводу? Беру на себе сміливість сказати, що ми історію, історію своїх регіонів, особливо історію сіл глибоко не знаємо. Не знаємо тому, що глибоко не працюємо в архівах, не докопуємося до глибинних джерел-витоків історії села, у кращому випадку знаємо історію села нашого століття. А хто ж буде досліджувати далеку минувшину села, якому виповнилось 300—500, а то і 1000 років? Ви знаєте, що історія складається з діяльності людей. Проте я не пам'ятаю випадку, щоб наші краєзнавці (крім харків'ян) займались генеалогію — наукою, що досліджує родоводи, коріння історичних генерацій. Саме у них формується суспільний досвід з найрізноманітніших ділянок людської культури, побуту, традицій, соціально-економічного буття. Молодь, як правило, знає своїх пращурів або в кращому разі знає свій родовід десь до 3—4 покоління, тоді, як, наприклад, у Польщі, молодь знає своїх попередників 15—20 поколінь. Для нас, краєзнавців-архівістів, тут непочатий край роботи.

У час становлення незалежної Української держави нам україн необхідно зайнятися відновленням історичної пам'яті, духовності через вивчення минувшини кожного куточка рідної землі, створення вичерпних літописів усіх регіонів, великих і маленьких населених пунктів, промислових підприємств і сільських господарств, висвітлення маловідомих сторінок, пов'язаних з героїчною історією нашого народу.

У зв'язку з цим першочерговим, найголовнішим стратегічним завданням краєзнавчого загалу, завданням, що породжене часом, є видання на основі нових документальних джерел правдивого, об'єктивного літопису — багатотомної історії міст і сіл України. Видання цієї праці дало б новий могутній поштовх в розвитку краєзнавства в Україні, його наукових, громадських і шкільних форм, сприяло б відродженню багатьох сторінок історичної пам'яті і духов-

ності нашого народу. Хочу підкреслити, що підготовку до видання цієї багатотомної роботи ми розпочнемо не на пустому місці. Ми маємо великий досвід в підготовці цієї роботи. В архівах і бібліотеках зберігаються десятки тисяч матеріалів і документів про історію міст і сіл, розробки, інструкції, наукові розвідки, які залишені нам у спадок попередниками.

У Харківській, Черкаській, Полтавській, Чернігівській, Хмельницькій та інших областях з ініціативи активістів-краєзнавців за останні роки видано на основі нових документів історію багатьох міст і населених пунктів.

З ініціативою на минулій Всеукраїнській краєзнавчій конференції про перевидання тому "Історії міст і сіл Харківської області" виступили краєзнавці-активісти Харківщини. І ці приклади можна продовжити.

Цілком очевидно, що саме позитивні зміни в Україні створили для нас якісно нові умови і можливості для написання повноцінного літопису "Малої історії", вкрай необхідної для нашої держави.

З урахуванням набутого досвіду в найближчий час будуть підготовлені необхідні урядові документи "Про видання багатотомної історії міст і сіл України". Підготовка цієї праці на початку XXI сторіччя повинна для нас, вчених і краєзнавців, стати почесним і відповідальним обов'язком, великим внеском у розбудову і зміцнення суверенної, незалежної Української держави. Немає сумніву, що у створенні цієї унікальної, багатотомної праці ми знайдемо розуміння і підтримку керівництва держави, міністерств і відомств, наукових установ і учбових закладів, місцевих органів влади, Національної академії наук України, новоствореної Української академії історичних наук, творчих спілок і громадських організацій, працівників архівів, бібліотек, музеїв.

Друга важлива проблема, якою ми повинні займатись не покладаючи рук, — це дослідження, охорона і відновлення нашої духовної спадщини — пам'яток історії та культури.

З минулого ми одержали у спадок безцінні пам'ятки історії та культури. Вони притаманною для них мовою розповідають про історію свого народу, його духовну й мистецьку творчість, його героїчні і трагічні сторінки, боротьбу за краще майбутнє. Пам'ятки є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного й культурного розвитку нашого народу, становлять невід'ємну частку загальнолюдських цінностей. Вони є невичерпним джерелом формування та зміцнення свідомості нації, почуття її єдності.

В Україні є 1399 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл з цінною історико-архитектурною спадщиною; 1020 парків, що мають значну культурну цінність. Загалом фонд історичних будівель і споруд у цих населених пунктах перевищує 70 тисяч об'єктів. Усі вони з огляду на процес природного старіння потребують обліку, охорони, нагляду, ремонту, реставрації, реконструкції, включення у сучасне суспільно-економічне життя.

49 визначних ансамблів і комплексів оголошено державними історико-архитектурними та історико-культурними заповідниками. Восьми з них Указами Президента України надано статус національних.

Після набуття Україною незалежності найвизначніші пам'ятки нашої держави були включені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври у Києві, забудова і пам'ятки історичного центру Львова. Ми можемо пишатися своєю історико-культурною спадщиною, в якій матеріалізована доля нашого талановитого народу.

Але історія для багатьох пам'яток була трагічною. Геополітичне становище України-Русі визначало її особливу роль — бути упродовж багатьох століть заслоном, захисником осідлої Європи від нападів кочових племен Азії. Отже, народ наш був споконвічним прикордонником.

Як наслідок цього, безліч витворів — пам'яток нашого народу — загинуло від численних навал ординців та інших агресивних сусідів. Однак найтяжчих втрат за-

знала духовна спадщина України в ХХ сторіччя, під час Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Новітніми вандалами знищувались саме найцінніші пам'ятки історії та культури нашого народу. Так, зокрема, в 1934—1935 рр. в Києві була знесена комплексна споруда колишнього Києво-Михайлівського монастиря. Серед них і його перлина — Золотоверхий собор, вінець княжого Києва, зведений на початку XII ст. В ті роки було знищено Трьохсвятительську церкву — пам'ятку XII ст., церкву Святої Богородиці Пирогощії на Подолі — пам'ятку XII століття, висаджено в повітря Межигірський монастир — пам'ятку XII століття, який в пізніший час служив останнім пристанищем для пристарілих запорізьких козаків. У Полтаві було зруйновано Хрестовоздвиженський монастир — пам'ятку XVII століття і ряд інших.

З руйнуванням пам'яток — руйнувалась душа нашого народу, вбивалось у нього поняття порядності, обов'язку, честі, благородства, любові до своєї культури.

І сьогодні багато пам'яток знаходяться в незадовільному стані, руйнуються. Понад десять відсотків пам'яток архітектури, взятих під охорону держави, перебувають в аварійному, а майже кожна з 15 тисяч — у незадовільному стані. А між тим, з року в рік в Україні зменшуються бюджетні асигнування на відновлення, ремонт і реставрацію пам'яток архітектури і містобудування.

В Україні досі не існує єдиної системи державного управління справою охорони пам'яток історії та культури, що негативно відбивається на їх збереженні. Пам'яткоохоронна справа розпорошена між Держбудом, Мінкультури, Академією наук та громадською організацією — Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

Як нам здається, давно настав уже час створити Державний Комітет охорони пам'яток та культури України, який би сконцентрував у своїх руках керівництво пам'яткоохоронною справою.

В останні роки в Україні зроблено перші реальні кроки для збереження історико-культурної спадщини. Ведеться робо-

та по підготовці багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України, перший том якого — “Київ” — вийшов з друку в 1998 році. Незважаючи на величезні економічні труднощі, які переживає наша держава, за останній час прийнято ряд урядових актів, спрямованих на охорону і відродження втрачених святинь нашого народу. За пропозицією визначного українського письменника і громадського діяча Олесь Гончара, враховуючи винятково важливе значення видатних пам'яток історії та культури для відродження духовності українського народу, з метою відбудови втраченої історико-архітектурної спадщини, зокрема комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври в Києві, що мають унікальну архітектуру, містобудівну та історико-культурну цінність, Президент України 9 грудня 1995 р. видав Указ “Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури”. Цим Указом створено Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президенті України, визначено головні напрямки її діяльності; Кабінету Міністрів України за участю Комісії було доручено розробити першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври, а також підготувати Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, передбачено створити спеціальний Фонд для фінансового та іншого забезпечення реалізації зазначеної програми тощо.

Відповідно до Указу Президента розроблено і 23 квітня 1999 року затверджено урядом “Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України”.

Ця Програма включає 56 об'єктів-пам'яток X—XIX ст. практично з усіх регіонів України. Тут є пам'ятки культової, цивільної та оборонної архітектури — собори, церкви, костьоли, мечеті, каплиці, палаци, садиби, містобудівні ансамблі, фортеці, замки тощо.

Програма широкомасштабна. На її реалізацію потрібно докласти величезних зу-

силь, знайти величезні кошти, яких сьогодні держава не має. Тут є над чим попрацювати державним відомствам, місцевим органам влади, а також науковим і громадським організаціям, шанувальникам і охоронцям наших святинь.

Пам'ятки історії та культури мають неперехідне величезне значення для відродження духовності й історичної пам'яті нашого народу, його національно-патріотичного виховання. Виконання Програми по відтворенню 55 видатних пам'яток історії та культури України, як і інших святинь, є справою великої державної ваги, почесним патріотичним обов'язком усіх громадян України.

Великої нашої уваги сьогодні потребують музеї, ці скарбниці нашої пам'яті, визнані народні кафедри дослідження, пропаганди і популяризації історії рідної землі. Колективи музеїв ведуть велику і плідну роботу з відродження історичної пам'яті і духовності нашого народу. Водночас життя нагально вимагає від нас, науковців і краєзнавців, допомогти місцевим музеям, визначити в нових умовах концепцію, яка б на науковій основі забезпечила постійні експозиції про правдиву історію нашого суспільства.

Ми усвідомлюємо, що у нас скрутний в економічному плані час дуже важко належним чином зберігати музейні експонати, то що вже говорити про утворення нових музейних закладів.

Ми повинні підкреслити непересічне значення музейництва на громадських засадах, яке певним чином було скомпрометоване деякими недалекоглядними керівниками місцевих владних структур, учбових закладів. Внаслідок, багато музеїв було по-злочинному знищено, а експонати, дбайливо зібрані краєзнавцями, розкрадено. Водночас не можна заперечувати те, що завдяки самовідданому пошуку місцевих краєзнавців вдалося зберегти сотні тисяч оригінальних документів, рухомих пам'яток історії та культури. Високо оцінюючи зазначені ініціативи, все ж відзначимо, що громадське музейництво потребує більшої уваги з боку Національної академії наук, Міністерства культури і мистецтв України, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів, творчих

спілок. Досвід численних зарубіжних країн переконує, що громадські музеї можуть стати не лише осередками культурно-освітньої роботи, а й місцем спілкування людей самих різних поколінь.

На сучасному етапі розвитку краєзнавства практичної реалізації вимагає ряд національно-культурних ініціатив, започаткованих громадськістю в кінці 50-х — 60-х рр. Так, незадовільно виглядає діяльність багатьох організацій по створенню заповідника козацької слави на о.Хортиця. Внаслідок відсутності коштів і повсякденної роботи, а головне — бажання деяких керівників, за 35 років після прийняття урядової постанови "Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією Запорізького козацтва" — тут практично майже нічого не зроблено. Водночас чомусь залишається непоміченою Державна програма увічнення сторінок історії українського козацтва, розроблена в другій половині 60-х років за участю провідних українських учених-істориків, археологів, архітекторів, мистецтвознавців. Доречно буде повідомити, що в рамках програми по дослідженню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, — складено перелік цих місць для підготовки картосхеми "Козацька слава України", недавно видано науковцями Інституту історії України НАН України Юрієм Данилюком і Олегом Бажаном фундаментальний збірник документів про Хортицю "Збережемо тую славу" (К., 1997). Видано низку інших праць з цієї проблеми.

На жаль, поступово втрачає динаміку і робота по створенню мережі етнографічних музеїв, які по праву вважаються скарбницею народної культури. Створені в минулому — музей народної архітектури та побуту України в Києві, етнографічні комплекси просто неба у Переяславі-Хмельницькому, Чернівцях, Львові, Ужгороді, інших регіонах — потребують більшої державної підтримки, активізації відповідної пошукової і науково-дослідної роботи. Водночас викликає стурбованість відсутність етнографічних музеїв у ряді самобутніх за своєю культурою регіонах. Наприклад, такий музей вже давно можна було б створити на Слобожанщині, побли-

зу Харкова, однак справа вже тривалий час не зрушується з мертвої точки. Як нам здається, нині, коли йде невпинна урбанізація, щоб зберегти архітектурні народні споруди, етнографічні витвори регіонів, було б доцільним у наступному десятиріччі створити музеї архітектури і побуту в усіх областях України.

Ми ще дуже мало приділяємо уваги етнографічним дослідженням. Етнографічне краєзнавство — один з визначальних аспектів вивчення історії, традиції та культури краю, що повинне посісти поважне місце у діяльності краєзнавців.

На зламі століть, разом із запровадженням нових тенденцій, основним стрижнем залишається діяльність щодо збереження раритетів національної культури, які знаходяться у духовних скарбницях-музеях. На жаль, сьогодні музейні заклади дещо втрачають динамізм, негативно відбиваються на їх діяльності й економічні негаразди. Для вирішення цих проблем необхідне впровадження новітніх, відповідних світовим стандартам форм і методів роботи музеїв, розробка спеціальної програми “Музей III тисячоліття”. Не можна не враховувати, що музеї — це наукові і громадянські центри дослідження і популяризації історії регіону. Кожне місто, і навіть село, повинно мати свій музей — цей осередок пропаганди краєзнавства.

З музеєзнавством тісно пов'язане туристичне краєзнавство. Туризм в Україні, як відомо, розвивався і розвивається в нерозривній єдності з історичним краєзнавством, був і залишається одним із найважливіших засобів пізнання історії, традицій, культури, природи окремих регіонів України. Цілком очевидно, що успішне розгортання краєзнавчого туризму було б неможливим без глибоких історико-краєзнавчих досліджень, без впровадження в повсякденну практику роботи туристсько-екскурсійних організацій наукових здобутків учених-краєзнавців, без тісного контакту працівників туризму з науковими установами, бібліотеками, архівами, громадськими об'єднаннями і особливо історичними та краєзнавчими музеями. Працівники туристських організацій ведуть величезну роботу з по-

пуляризації рідного краю, а для іноземних громадян відкривають, у певному розумінні, раніше не відому Україну з її великою самобутньою історією і культурою.

За останні роки у нас покращали зв'язки з організаціями, що займаються туризмом. Значно зросли контакти вчених-краєзнавців з фахівцями туристського профілю, які займаються підготовкою кваліфікованих кадрів для туристської галузі, ведуть наукові дослідження з проблем туризму, його історії, туристського краєзнавства.

Початок співробітництву поклала перша всеукраїнська науково-практична конференція “Туризм і завдання національно-культурного відродження України”, що проводилась 12—14 жовтня 1992 р. у Черкасах. В її організації взяли участь Український інститут туризму, Інститут історії України НАНУ, Всеукраїнська спілка краєзнавців та ін. Вчені-краєзнавці різних профілів — історики, географи, архітектори, етнографи у доповідях і повідомленнях висловлювали свої міркування з приводу становища туризму в Україні, накресливали шляхи його розвитку, наголошували на необхідності взаємодії краєзнавства та краєзнавчого туризму, що сприятиме поширенню знань серед населення про рідний край, його природу, історію, культуру. Наукові доробки вчених допомогли всебічно розкрити історико-культурні туристичні ресурси в різних регіонах.

З того часу взаємодія краєзнавчих і туристичних організацій неухильно зростає. Всеукраїнська спілка краєзнавців залучилася до організації та проведення II та III Всеукраїнських науково-практичних конференцій з проблем туризму, що проходили у 1994 р. в м. Косові, і 1998 р. на озері Світязь, завданням яких було відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму.

Надзвичайно корисну справу для дальшого розвитку краєзнавчих туристичних досліджень здійснює Інститут туризму Федерації профспілок України, який щороку видає збірники наукових статей, а 1998 р. започаткував регулярне щорічне видання “Туристично-краєзнавчі дослідження”, де розробляються питання теорії туристичного краєзнавства, друкуються матеріали про

визначні пам'ятки археології, історії, архітектури, мистецтва, що є важливими об'єктами туризму. Навесні цього року я як голова Академічного журі Всеукраїнської туристичної професійної програми "Кришталевий лелека 99" з великим задоволенням вручив цей престижний приз лідерів туристичної освіти – Інституту туризму ФПУ. Будемо сподіватися, що наша співпраця піде на користь як загальному краєзнавству й одному з його напрямків — туристичному краєзнавству, так і сприятиме розробці теоретичних питань розвитку туристичної галузі взагалі.

Туризм в Україні в наступному столітті повинен вийти на нові рубежі. Значення його не лише для розвитку економіки, а й для виховання нашого народу, особливо молоді, на історії рідного краю важко переоцінити. Наш обов'язок, перш за все науковців-істориків, і надалі поширювати зв'язки з організаціями туристського профілю, надавати їм наукову допомогу в розробці тематики нових туристських маршрутів, у випуску літератури, підготовці кадрів екскурсиводів, проведення наукових конференцій, в організації спільних комплексних пошукових експедицій, польових досліджень з метою виявлення нових об'єктів туризму, створення інформаційного банку даних з туристсько-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів різних регіонів України.

Я гадаю, що немає потреби наголошувати, яке величезне значення має краєзнавство, пізнання рідного краю для виховання учнівської молоді, студентства. Як нам здається, вивчення рідного краю, свого села, міста слід починати з дітьми дошкільного віку, знаходити, як це робиться в деяких країнах за кордоном, форми і методи вивчення куточків своєї землі. Не буде перебільшенням сказати, що саме краєзнавство і народознавство повинні стати основою в проведенні навчальної та виховної роботи серед учнівської молоді в суверенній Українській державі.

Як відомо, свого часу Міністерство освіти разом з творчими спілками та Українським фондом культури розробило і затвердило спеціальне положення про рух уч-

нівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів народу під назвою "Моя земля — земля моїх батьків".

Програма руху, девіз якого — "Мій край — моя історія жива", передбачала забезпечення широкого комплексу дій з розгортання краєзнавчої роботи, спрямованої на глибоке вивчення рідної мови, історії краю, пам'яток культури та природи, коріння свого роду, вивчення природи — історії землеробства, природокористування, вивчення пісенно-поетичної спадщини, традицій, звичаїв, обрядів, інструментарію свого краю, національного одягу, народної архітектури та побуту, народних ремесел, що є основою відродження національної культури українського народу.

Глибоко патріотичне значення руху "Мій край — моя історія жива" для виховання молодого покоління величезне. Вчені-краєзнавці, Міністерство освіти України і його органи на місцях повинні більш активно працювати над реалізацією цієї програми, допомагати школам втілювати її в життя. Для цього слід допомогти вчителям значно пожвавити краєзнавчу роботу в навчальних закладах, активізувати діяльність гуртків юних краєзнавців, пожвавити музейницьку, пам'яткоохоронну та екскурсійну роботу серед школярів, звернути особливу увагу на вивчення учнями місцевої історії, топоніміки, свого родоводу.

З огляду на майбутнє важливе значення матиме вирішення проблем, пов'язаних з викладанням краєзнавства в навчальних закладах. Нам здається, що учні шкіл і студенти всіх вузів, незалежно від їх профілю, повинні вивчати курс краєзнавства (народознавства), знати першовитоки своєї історії. Для цього, перш за все, вченим, слід зайнятися підготовкою для шкіл і вузів програм, підручників, посібників, іншої літератури з краєзнавства та народознавства.

Ми повинні глибоко усвідомити, що від того, як ми виховуємо сучасну молодь, буде залежати в наступному столітті доля незалежної Української держави.

Важливим центром науково-дослідної роботи з краєзнавства є наші бібліотеки й

архіви, адже в їх сховищах зберігаються неоціненні скарби попередніх поколінь, чисельні документи і література про рідний край. Так, у Харкові центром організації краєзнавчих досліджень є відділ української наукової бібліотеки імені В.Короленка. Велику краєзнавчу роботу провели наукова бібліотека імені В.Вернадського, Державна історична бібліотека в Києві, Львівська, Одеська, Полтавська, Хмельницька обласні бібліотеки, районна бібліотека в м. Дунаївцях Хмельницької області. Ми маємо необмежену можливість ретельно досліджувати історичні матеріали в державних архівах, як у центральних, розташованих у Києві, так і на місцях. Ми повинні і далі співробітничати з бібліотеками і архівами, спиратись на їхню допомогу в роботі. Готуючись до видання багатотомної "Історії міст і сіл України" в наступному столітті, нам необхідно вже тепер, не гаючи часу, пам'ятати про створення бібліографії, нагромадження архівних джерел, інших матеріалів про історію всіх міст і сіл України. Давайте починати цю роботу вже в цьому році, не чекаючи якихось особливих директив з цього питання.

Щоб успішно розвивати краєзнавство, нам слід докорінно покращити розробку питань теорії і історії краєзнавства в Україні. В 1992—1998 рр. в Україні захищено 3 докторські, 30 кандидатських дисертацій, які порушують різні аспекти розвитку краєзнавства, сприяють осмисленню набутого досвіду. Не можу не відзначити фундаментальні дисертаційні дослідження докторів історичних наук Л.Баженова, О.Нестулі, А.Чабана, кандидатів історичних наук Ю.Данилюка, Л.Бабенко, Т.Григор'євої, Я.Верменич, Н.Ставицької, Н.Малиневської, Р.Маньковської, В.Ткаченка, О.Бажана, В.Прокопчука, С.Кота, В.Савчука та багатьох інших. Активно розробляється краєзнавча тематика в Чернігівському, Полтавському педінститутах, Кіровоградському педуніверситеті, Харківському і Волинському держуніверситетах. Приємною подією стало відкриття кафедри етнології та краєзнавства в Національному університеті імені Тараса Шевченка. Думаю, що ана-

логічні кафедри доцільно було б створити і в інших учбових закладах.

Останнє, до речі, дозволило б ширше залучати до краєзнавчих досліджень студентську молодь, якій по праву належить майбутнє українського краєзнавства. Вважаю, що навички наукової роботи, вміння працювати з архівними матеріалами, літературою можна в першу чергу набути на краєзнавчій тематиці. Багато доброго в цьому напрямку робиться у Харківському державному університеті. Однак, мусимо визнати, що ці можливості використовуються нами ще недостатньо.

З прикрістю констатуємо подібні факти, мусимо визнати, що на сьогоднішній день практично припинила свою роботу Наукова рада НАН України з проблем "Історичного краєзнавства". А саме вона повинна робити і в установленому порядку затвердити тематику кандидатських і докторських дисертацій, дбати про те, щоб краєзнавче дослідження із року в рік збільшувалося. Невиправдано повільно вирішуються питання із створення регіональних центрів Інституту історії України НАН України, які покликані стати не лише науковими осередками, а й своєрідними організаторами історико-краєзнавчої роботи.

До кінця цього сторіччя нам слід розробити концепцію розвитку краєзнавства в умовах незалежної України.

За останні роки в усіх без винятку регіонах України значно покращалась робота з пропаганди сторінок місцевої історії через пресу, радіо і телебачення. Відомо, яку визначальну роль для популяризації рідного краю відіграють у сучасному суспільному житті засоби масової інформації. З огляду на це одним із основних напрямів нашої роботи на майбутнє залишається всіляке покращення нашої діяльності з пропаганди історії рідного краю, популяризація краєзнавчих знань засобами масової інформації. Нам необхідно і надалі збільшувати випуск краєзнавчої літератури, забезпечити регулярний вихід у світ журналу "Краєзнавство", видати в найближчий час енциклопедичний довідник з краєзнавства України.

Приємно зазначити, що протягом останнього періоду почали з'являтися і регіональні краєзнавчі періодичні видання — щорічники, збірники, альманахи: “Краєзнавець Черкащини”, “Відродження” (м.Слов'янськ Донецької області), “Січеславщина”, “Волинські дзвони” (м.Рівне), “Джерело” (м.Тернопіль) і низка інших.

У Прилуках на Чернігівщині краєзнавчий музей та місцеве краєзнавче товариство імені Маслова започаткували випуск газети “Спадщина”. Регулярно вміщує великоформатну сторінку “Рідний край” головна газета Донбасу — “Донеччина”. Систематично інформують читачів про діяльність нашої Спілки і загальноукраїнські газети, зокрема “Голос України”, “Урядовий кур'єр”, “Літературна Україна”, “Культура і життя”, “Робітнича газета”, “Освіта”, “Сільські вісті”. Щомісяця виходить в ефір радіожурнал Українського радіо “Рідний край”. Ми вдячні цим засобам масової інформації.

Приділяє увагу краєзнавчій тематиці й Українське телебачення. Правлінням Спілки за участю Харківської та Дніпропетровської областей, зокрема, підготовлено передачі “Співець козацької слави — Д.Яворницький” та “За порогами — Січ”, які неодноразово повторювалися в навчальних програмах для школярів, що вивчають історію українського козацтва. Усі заходи Спілки оперативно висвітлюються системою Укрінформу.

І все ж стан справ з використанням засобів масової інформації не можна вважати задовільним. У цій роботі немає послідовності. Пропаганда матеріалів про “малу батьківщину” відбувається несистематично від випадку до випадку. Словом, потенційні можливості засобів масової інформації для виховання історією використовуються явно недостатньо. На наш погляд, слід було б заснувати при газетах, на радіо та телебаченні позаштатні відділи з пропаганди рідного краю, до складу яких входили б представники Спілки. Вважаю, що такі відділи, як у газеті “Донеччина”, повинні подавати різноманітні матеріали, перш за все про невідомі, маловідомі або

перекручені сторінки різних періодів історії “малої батьківщини”, порушувати інші питання краєзнавства, що випливають із завдань нашої Спілки, розповідати про досвід і практику її роботи.

Для популяризації краєзнавчих знань нам треба широко використовувати і лекційну та екскурсійну роботу, влаштовувати виставки, систематично і надалі проводити конференції.

Не маю можливості висвітлити всі питання розвитку краєзнавства, що випливають з нових історичних умов, пов'язаних з проголошенням акту державної незалежності України. Я зупинився лише на найважливіших періодах історії краєзнавства, здебільшого досвіді і чергових, найбільш основних завданнях нашої дослідницької роботи на наступні роки, невідкладне вирішення яких сприятиме вже в найближчий час піднесенню краєзнавства, активізації всіх його форм і напрямів, послужить перетворенню його в джерело відродження духовності й історичної пам'яті нашого народу.

Ще раз хочу наголосити, що завдання розбудови Української держави повинно істотно посилювати роль і значення краєзнавства у формуванні національної самосвідомості, відродженні духовності та історичної пам'яті українського народу, збереженні та популяризації безцінних скарбів матеріальної і духовної культури, розвитку музейництва і туристсько-екскурсійної роботи. Саме через відродження духовності, історичної пам'яті ми прийдемо до національного відродження.

Краєзнавство — як наука, має бути високо піднесене в Українській державі, одержувати від неї систематичну допомогу і підтримку, а добре ім'я краєзнавця, не втомного дослідника історії “малої батьківщини”, повинно бути оточене увагою і звучати гордо. А це буде залежати від нас — учених і аматорів, від нашої наполегливості, самовідданої праці на цій благородній ниві.

*Петро Тронько,
академік НАН України,
голова правління
Всеукраїнської спілки краєзнавців*